

УДК 159.9:37

Про деякі психологічні особливості старшокласників

Крейдун Н.П., Прядко Н.В.

В статье рассмотрен ряд подходов к изучению такого возрастного периода, как юность. Кроме того, проведен теоретический анализ таких понятий, как «социальный интеллект», «эмоциональный интеллект» и «общие умственные способности». Проведено эмпирическое исследование, направленное на изучение социального и эмоционального интеллекта, умственных способностей на двух группах респондентов – юношах и девушках. Полученные результаты подверглись сравнительному анализу.

Ключевые слова: юность, юношеский возраст, социальный интеллект, эмоциональный интеллект, общие умственные способности.

У статті розглянуто ряд підходів до вивчення такого вікового періоду, як юність. Крім того, проведено теоретичний аналіз таких понять, як «соціальний інтелект», «емоційний інтелект» і «загальні розумові здібності». Проведено емпіричне дослідження, спрямоване на вивчення соціального та емоційного інтелекту, розумових здібностей на двох групах респондентів - юнаках і дівчатах. Отримані результати піддалися порівняльного аналізу.

Ключові слова: юність, юнацький вік, соціальний інтелект, емоційний інтелект, загальні розумові здібності.

This article describes several approaches to the study of this age period, as a youth. In addition, theoretical analysis of such concepts as “social intelligence”, “emotional intelligence” and “general intelligence”. Conducted an empirical study aimed at studying the social and emotional intelligence, mental abilities in two groups of respondents - boys and girls. The results obtained were subjected to comparative analysis.

Keywords: adolescence, social intelligence, emotional intelligence, general mental ability.

Юність – напружений період формування моральної свідомості, вироблення ціннісних орієнтацій та ідеалів, стійкого світогляду, громадянських якостей особистості. В юності виникає той ступінь психологічної, ідейної та громадянської зрілості, який робить юну людину самостійною особистістю, здатної до дорослого життя і активної самостійної діяльності, формується вміння складати власні життєві плани, знаходити способи їх реалізації [1]. Характеризуючи юнацький вік, можна сказати, що в старших класах школи розвиток пізнавальних процесів досягає такого рівня, коли учні виявляються практично готовими до виконання всіх видів розумової роботи дорослої людини, включаючи найскладніші. Пізнавальні процеси школярів здобувають такі якості, які роблять їх більш досконалими і гнучкими, причому розвиток способів отримання пізнань дуже часто випереджає власне особистісний розвиток школяра. [2]

В особистісному розвитку старшокласники все більше набувають якостей, пов'язаних із дорослістю. Для ранньої юності характерна спрямованість в майбутнє.

У випускному класі учні зосереджуються на професійному самовизначенні. Воно припускає самообмеження, відмову від підліткових фантазій, в яких дитина могла стати представником будь-якої, найпривабливішої професії [3]. Для емоційного життя юності характерно не тільки переживання предметних почуттів (спрямованих на певну подію, особу, явище), а й формування у молодих людей почуттів узагальнених (почуття прекрасного, почуття трагічного, почуття гумору і т. п.). Ці почуття висловлюють узагальнені, більш-менш стійкі світоглядні установки особистості. Юнаки, в порівнянні з підлітками, краще управляють своїм емоційним станом, їх настрої більш стійкі, він меншою мірою залежить від особливостей нервової системи і в більшій мірі визначається чинниками соціального середовища.

Юність - вік формування у молодих людей загальної емоційної спрямованості, основ емоційної культури. [2]

В юності молода людина розширює діапазон добра і зла до граничних меж і відчуває свій розум і свою душу в діапазоні від прекрасного, піднесеного, доброго до жахливого, злого. Як би пристрасно не була спрямована юність на пошук свого місця в світі, як би не була вона інтелектуально готова до осмислення всього сущого, багато чого вона не знає - ще немає досвіду реального практичного і духовного життя серед близьких та інших людей, ще недостатній рівень сформованості рефлексивних компонентів свідомості.

Старший шкільний вік характеризується триваючим розвитком загальних і спеціальних здібностей дітей на базі основних провідних видів діяльності: навчання, спілкування і праці. У навчальній діяльності формуються загальні інтелектуальні здібності.

У спілкуванні формуються і розвиваються комунікативні здібності учнів, які включають уміння вступати в контакт з незнайомими людьми, домагатися їх розташування і взаєморозуміння, досягати поставлених цілей. У праці йде активний процес становлення тих практичних умінь і навичок, які в майбутньому можуть знадобитися для вдосконалення професійних здібностей [1].

Таким чином, старшокласник дійсно прощається з дитинством, зі «старим» і звичним життям. Він опиняється на порозі справжньої дорослості, він весь спрямований у майбутнє, яке притягує і водночас турбує його. У цей період молода людина вирішує, яким він буде в своєму дорослому житті.

Безумовно, створення образу майбутнього у свідомості старшокласника детерміновано особливостями його інтелектуальної сфери. Ми вважаємо доцільним дослідити особливості не тільки розвитку загальних розумових здібностей, але й особливостей соціального й емоційного

інтелекту старшокласників, - це й стало метою нашого дослідження.

Перш за все зроблено невеликий теоретичний аналіз зазначених понять. Як відомо, конструкт «емоційний інтелект» був ідентифікований, у 1990 році Дж. Мейером і П. Салоуеєм [4] для визначення індивідуальних розбіжностей у здібностях людини сприймати, переробляти та використовувати емоційно навантажену інформацію, регулювати власні емоції й впливати на емоції інших людей. Дж. Мейер і П. Салоуей вважають, що емоційний інтелект тісно пов'язаний з когнітивним інтелектом, оскільки постулюють єдність афекту і інтелекта, що відповідає вітчизняним традиціям школи Л.С. Виготського і С.Л. Рубінштейна. Віддалені коріння конструкту «емоційний інтелект» містяться у понятті «соціальний інтелект». Хоча емоційний інтелект і тісно пов'язаний із соціальним інтелектом, але має свою специфіку. Тому ці два конструкту можуть бути представлені як пересічні області.

Модель здібностей емоційного інтелекту Дж. Мей'єра – П. Салоуея містить чотири компоненти: розрізнення, сприйняття та вираження емоцій; емоційна фасилітація мислення; розуміння емоцій управління емоціями. Вони визначають поняття емоційного інтелекту як здатність усвідомлювати сенс емоцій і використовувати ці знання, щоб виявити причини виникнення проблем і вирішити їх. Дослідники вважають, що емоційний інтелект обумовлює наявність різних здібностей, задіяних в адаптивному опрацюванні емоційної інформації. [5]. За Д. Гоулменом [6], емоційний інтелект - це здатність усвідомлювати власні почуття, почуття інших людей, мотивувати самого себе та інших, управляти емоціями як наодинці з самим собою, так і стосовно інших. Транзактний аналітик К. Стайнер [7] виділяв чотири головні складові емоційного інтелекту: самосвідомість, самоконтроль, емпатія та навички відносин. Усвідомлення власних емоцій, управління ними, уміння ставити себе на місце іншого і приймати його почуття, проявляти дружнє ставлення до людей при роботі з ними – це основа кращого розуміння світу, засіб самопізнання, саморозвитку, успішної самореалізації. Вважається [8], що емоційний інтелект – це здатність розуміти відносини особистості, репрезентовані в емоціях, і управляти емоційною сферою на основі інтелектуального аналізу і синтезу. Необхідною умовою емоційного інтелекту є розуміння емоцій суб'єктом, а кінцевим продуктом емоційного інтелекту – прийняття рішення на основі відображення і осмислення емоцій, які є диференційованою оцінкою подій, у яких присутній наявний особистісний смисл.

В структурі емоційного інтелекту виокремлюють два аспекти – внутрішньоособистісний і міжособистісний. Перший характеризується такими компонентами, як самооцінка, усвідомлення власних почуттів, впевненість у собі, терпимість, самоконтроль, відповідальність, мотивація досягнень, оптимізм і гнучкість. Міжособистісний аспект включає емпатію, толерантність, комунікабельність, відкритість, діалогічність, антиципацію.

Таким чином, емоційний інтелект відображає внутрішній світ і його зв'язок із поведінкою особистості, її взаємодію з реальністю. Кінцевий продукт емоційного інтелекту - прийняття рішень на підставі відображення й осмислення емоцій, які є диференційованою оцінкою подій, що мають особистісний сенс [8]. У кінцевому рахунку емоційний інтелект лежить в основі емоційної саморегуляції.

Особистіть із високим рівнем емоційного інтелекту добре розуміє свої емоції і почуття інших людей, може керувати своєю емоційною сферою, і тому в суспільстві їх поведінка більш адаптивна і вона легше домагається своїх цілей у взаємодії з оточуючими.

Соціальний інтелект – відносно нове і недостатньо теоретично розроблене поняття в психології. Під соціальним інтелектом розуміється певна інтегральна інтелектуальна здібність, що визначає успішність спілкування і соціальної адаптації. Вважається [9], що соціальний інтелект поєднує і регулює пізнавальні процеси, пов'язані з відображенням соціальних об'єктів, у ролі яких виступає інша людина як партнер у спілкуванні, група людей.

Соціальний інтелект – достатньо складне психологічне явище, яке різними авторами трактується по-різному.

Вперше в психологію поняття «соціальний інтелект» ввів Е. Торндайк. Він розумів соціальний інтелект як здатність розуміти людей, діяти чи вчиняти мудро щодо інших. Він розглядав соціальний інтелект як специфічну пізнавальну здатність, яка забезпечує успішну взаємодію з людьми і вважав соціальний інтелект видом загального інтелекту. Основна функція соціального інтелекту - прогнозування поведінки.

Існують й інші визначення соціального інтелекту. Більш розширені трактування поняття враховують здібність уживатися з іншими людьми (Ф. Мосс, Т. Хант), здібність «мати справу з навколишніми» (Т. Хант), знання про людей (Р. Стренг), здібність легко «сходитися» з іншими, уміння увійти в їхнє положення, ставити себе на місце іншого (Ф. Вернон), а також здібність критично й правильно оцінювати почуття, настрої і мотивацію вчинків інших людей (Дж. Ведек). Формулювання Д. Векслера зводить ці різні точки зору до одного визначення соціального інтелекту, що усвідомлюється як пристосованість індивіда до людського буття.

В сучасній психології [10] умовно виділяють декілька моделей соціального інтелекту. Відповідно до першої моделі, в основі пізнання соціальної і фізичної реальностей лежить спільний інтелектуальний механізм.

Відповідно до другої моделі, за знання про соціальну і фізичну реальність, які можуть бути узагальнені на понятійному рівні, відповідає єдиний абстрактний інтелект. Різниця між академічним і соціальним інтелектом полягає в тому, що інтелект по-різному виявляється при

вирішенні різних типів проблем.

Третя модель є, по суті, спробою констатації багатьох форм інтелекту. Вважається, що соціальний інтелект – це особлива здібність, хоча вона і входить до загальної структури інтелекту, та розглядається соціальний інтелект як окремий тип.

Відповідно до теорії С. Товарда, соціальний інтелект містить характерні риси особистості й принципи поведінки, що супроводжують позитивну міжособистісну взаємодію.

Соціальний інтелект, на думку Г. Олпорта - особливий “соціальний дар”, що забезпечує гладкість у відносинах із людьми, продуктом якого є соціальне пристосування, а не глибина розуміння.

На думку Дж. Гілфорда, соціальний інтелект представляє систему інтелектуальних здібностей, незалежну від чинників загального інтелекту.

Концепція соціального інтелекту, у якій акцент робиться на когнітивних стилях, належить Н. Кентор (1978), яка ототожнює соціальний інтелект з когнітивною компетентністю, що дозволяє людям сприймати події соціального життя з мінімумом несподіванок і максимальною особистою користю.

У вітчизняній психології Ю.М. Ємельянов першим почав використовувати поняття “соціальний інтелект”, під яким розумів стійку, засновану на специфіці розумових процесів, афективного реагування і соціального досвіду, здатність розуміти самого себе, а також інших людей, їх взаємини і прогнозувати міжособистісні події.

Соціальний інтелект з точки зору операціонального підходу, розглядається як здібність до раціональних, розумових операцій, об’єктом яких є процеси міжособистісної взаємодії.

Окремого розгляду потребує концепція соціального інтелекту А.І. Савенкова [10], згідно з якою соціальний інтелект має три групи критеріїв, що його описують: когнітивні, емоційні, поведінкові.

Соціальний інтелект - це складне поняття, яке описує як когнітивні елементи, так і поведінкові. Таким чином, соціальний інтелект – це когнітивна основа комунікативної компетентності, здібність людини розуміти й прогнозувати поведінку людей у різних життєвих ситуаціях, з огляду на їх вербальні й невербальні прояви, розуміти й адекватно оцінювати себе й свої дії та вчинки стосовно навколишніх. Відповідно, соціальний інтелект забезпечує адекватність й ефективність міжособистісної взаємодії, поєднуючи й регулюючи пізнавальні процеси, пов’язані з відображенням соціальних об’єктів. Основними функціями соціального інтелекту, що підлягають оцінюванню, можна вважати пізнавально-оцінювальну, прогностичну, комунікативну, рефлексивну.

Здібності виявляються в усіх сферах діяльності людини. Вони поділяються на певні види за змістом і характером діяльності [11]. Традиційно в психології виділяють загальні та спеціальні здібності. Загальні здібності забезпечують легкість, швидкість і продуктивність в оволодінні знаннями і в здійсненні різних видів діяльності. На відміну від загальних спеціальні здібності допомагають досягти вищих результатів у певній спеціальній області діяльності (музичної, організаторської, педагогічної і т.д.). Але слід сказати, що розділення здібностей на загальні та спеціальні здібності є досить умовним. [12]

Вивчаючи співвідношення загальних і спеціальних здібностей, Б. Г. Ананьєв (1968), Н. Д. Левітін (1962), В. М. Мясичев (1962) розглядали загальні здібності як основу спеціальних здібностей. Наприклад, Н. Д. Левітін доводив існування загального інтелекту наступними фактами:

- великим числом учнів, приблизно дорівнює успішних з усіх предметів і не проявляють особливих талантів у якійсь одній області шкільних знань;
- наявністю високорозвинених здібностей у видатних людей в самих різних областях знань;
- наявністю розумової відсталості різних рівнів, що зазвичай виявляються у всіх видах діяльності.

До загальних, чи базових, розумових здібностей традиційно психологи відносять найбільш фундаментальні психічні властивості людини, що лежать в основі будь-якого виду розумової діяльності.

Розумові здібності людини визначаються як загальні (на відміну від спеціальних здібностей, наприклад до музики, малювання, спорту). Властивості розуму виявляються дуже широко, в різних видах діяльності (всюди потрібні, наприклад, увагу, а також порівняння, аналіз, планування і т. д.), в цьому сенсі вони і є спільними, тобто. загальними для рішення різноманітних задач.

Розумові здібності в одній і тій же особистості можуть мати цілком визначені характеристики, які проявляються дуже широко, і одночасно - на такому тлі - і деякі характеристики в більш вузькій сфері, що мають більш приватне значення; при цьому більш загальні і більш спеціальні моменти нерозривно пов’язані між собою.

У нашому дослідженні, спрямованому на аналіз особливостей інтелектуальної сфери особистості, прийняли участь учні випускних класів суспільно-гуманітарної гімназії віком 16-17 років.

Для дослідження особливостей інтелектуальної сфери особистості застосовувались наступні психодіагностичні методики: методика діагностики емоційного інтелекту (Н.Холл), короткий

орієнтовний тест (В.Бузина, Е.Вандерлік), методика дослідження соціального інтелекту (Дж. Гілфорд). У якості математичних методів використовувалися: метод U-критерія Вілкоксона, Манна-Уїтні, метод визначення коефіцієнта рольової кореляції Спірмена.

Показники емоційного інтелекту у досліджуваних представлені у таблиці 1. Звернемо увагу на те, що ми окремо підраховували показники у хлопчиків та дівчат.

Таблиця 1

Показники емоційного інтелекту у досліджуваних

Шкали	дівчата		хлопці	
	Σ	Рівень категорії	Σ	Р і в е н ь категорії
Емоційна обізнаність	6,85	Низький	9,15	Середній
Управління своїми емоціями	-2,05	Низький	4,85	Низький
Самотивація	6,2	Низький	8,35	Середній
Емпатія	7,85	Низький	7,05	Низький
Розпізнавання емоцій інших людей	8,45	Середній	7,4	Низький
Емоційний інтелект	28,5	Низький	36,8	Низький

Як свідчать отримані дані, емоційний інтелект дещо більш розвинений у хлопців, ніж у дівчат. Але як у хлопців, так й у дівчат він знаходиться на низькому рівні. По шкалі «емоційна обізнаність» хлопці набрали більшу кількість балів. Це може бути зумовлено тим, що дівчата по своїй природі більш емоційні, тому їм досить складно диференціювати емоції. У хлопців емоційне життя більш упорядковане, тому і обізнаність в емоціях має вищий показник. Як хлопці, так і дівчата мають низький показник управління емоціями. Але у хлопців показник по даному критерію, дещо вищий. Такий результат може бути обумовлений тим, що в суспільстві існує стереотип, що хлопці повинні бути більш стримані в своїх емоціях, в меншій мірі їм піддатливими. По шкалі «самотивація» у хлопців середній рівень розвитку, а у дівчат низький. Такі показники можуть бути обумовлені тим, що хлопцям краще вдається керувати, стримувати свої емоції. Показник емпатії, дещо вищий у дівчат, але як у хлопців, так й у дівчат він знаходиться на низькому рівні. Такий результат, можливо, зумовлений тим що дівчатам більш характерна здатність розуміти почуття, емоційний стан інших людей. Дівчата в більшій мірі приймають стан іншої людини, переживають його як власний. Хлопці в більшій мірі зосереджені, на власних почуттях. По шкалі «розпізнавання емоцій інших людей» у дівчат середній рівень прояву даної здібності, у хлопців вона знаходиться на низькому рівні. Ми пояснюємо це тим, що розпізнавання емоцій інших людей дещо залежить від рівня емпатії. Так як у дівчат він вищий, ніж у хлопців, то показники по шкалі «розпізнавання емоцій інших людей» у них більш виражений. Дівчата більш спостережливі до станів інших людей, вони в більшій мірі володіють навичками невербального спілкування. При обчисленні U-критерію Вілкоксона, Манна-Уїтні виявилось, що існують значущі розбіжності в категорії управління своїми емоціями у досліджуваних групах ($p < 0,05$). На розбіжності в категорії управління своїми емоціями, можна припустити, що впливають існуючі в суспільстві стереотипи. А також те що по своїй природі хлопці менш емоційні, ніж дівчата, тому і керувати своїми емоціями їм вдається краще.

Результати дослідження соціального інтелекту представлено у таблиці 2.

Таблиця 2

Середні показники соціального інтелекту

Субтест	дівчата		хлопці	
	Σ	Рівень вираженості	Σ	Рівень вираженості
1 - історія з закінченням	2,85	Нижче середнього	2,9	Нижче середнього
2 - групи експресії	3,15	Середній	2,55	Нижче середнього
3 - вербальна експресія	2,45	Нижче середнього	2,35	Нижче середнього
4 - історія з доповненням	2,25	Нижче середнього	2,1	Нижче середнього
Загальний рівень соціального інтелекту	2,35	Нижче середнього	2,15	Нижче середнього

Рівень соціального інтелекту, що у дівчат, як у хлопців, так й у хлопців знаходиться на рівні нижче середнього. Дані результати можуть свідчити про те, що у юнацькому віці особистість має проблеми в розумінні і прогнозуванні своєї поведінки, що, у свою чергу, може ускладнювати взаємовідносини з оточуючими. Юнацький вік - це етап, коли особистість тільки починає добре «відшліфовувати» навички розуміння поведінки іншої людини, але в більшій мірі вони

зосереджені на своїх почуттях. Тільки по субтесту №2 «експресія» дівчата мають середній рівень сформованості здібностей вірно оцінювати стан, почуття, наміри людей по їх невербальним проявам, міміці, позі, жестах. Хлопці ж по даному субтесту мають показники нижче середнього рівня. Такі розбіжності ми пояснюємо тим, що дівчата більше значення приділяють невербальному спілкуванню.

В таблиці 3 у відсотковому відношенні представлені дані по кожному субтесту.

Таблиця 3

Показники соціального інтелекту (у %)

Рівень категорії	Дівчата					Хлопці				
	Суб.№1- історія закінченням	Суб.№2-групи експресії	Суб.№3-вербальна експресія	Суб.№4- історія доповненням	Соц. інтел	Суб.№1- історія закінченням	Суб.№2-групи експресії	Суб.№3-вербальна експресія	Суб.№4- історія доповненням	Соц. інтел.
Низький			20%	15%	5%	5%	15%	15%	10%	5%
Нижче середнього	25%	5%	30%	45%	70%	15%	15%	40%	75%	75%
Середній	65%	75%	35%	40%	25%	65%	70%	40%	10%	20%
Вище середнього	10%	20%	15%			15%		5%	5%	
Високий										

Результати, представлені в таблиці свідчать про те, що як дівчатам, так й хлопцям притаманна відсутність високого рівня розвитку здібностей до пізнання поведінки оточуючих. У групі дівчат дещо вищий показник кількості досліджуваних, в яких рівень вище середнього. Майже однакова кількість досліджуваних, які мають середній рівень по кожному із субтестів. Якщо поглянути на загальний рівень соціального інтелекту, то помітно, що результати майже однакові. При застосуванні математичного метода Вілкоксона, Манна-Уїтні (визначення U-критерію ($p < 0,05$)) були отримані дані, що свідчать про значущі розбіжності в групі дівчат та хлопців по субтесту №2. Такі результати ми пояснюємо тим, що дівчата більше уваги приділяють невербальним реакціям оточуючих, більш чутливі до невербальної експресії, що тим самим посилює здібність розуміти іншого. Хлопці ж мало уваги приділяють невербальному спілкуванню, тому і розбіжності по даному субтесту є значущими.

При діагностиці загальних розумових здібностей за допомогою методики «КОТ» було зафіксовано середній рівень їх розвитку у дівчат, та низький у хлопців (див. табл. 4).

Таблиця 4

Показники загальних розумових здібностей

	Дівчата		Хлопці	
	Σ	Рівень категорії	Σ	Рівень категорії
Загальні розумові здібності	19,45	Середній	14,35	Низький

Розглянемо дані представлені в таблиці 5. Як видно з результатів, що майже у половині хлопців юнацького віку (55%) загальні розумові здібності заходяться на низькому рівні їх розвитку. Більшість дівчат (70%) мають середній рівень загальних розумових здібностей. Жодна дівчина, жодний хлопець не має високого рівня загальних розумових здібностей.

Якщо порівняти показники по їх середньому рівню, то кількість хлопців (10%) більша, ніж дівчат (5%), однакова кількість хлопців і дівчат мають показник нижче середнього рівня розвитку загальних розумових здібностей.

Таблиця 5

Показник рівня загальних розумових здібностей (у %)

Рівень категорії	Низький	Нижче середнього	Середній	Вище середнього	Високий
Юнаки					
Дівчата	5%	20%	70%	5%	-
Хлопці	55%	20%	15%	10%	-

При обчисленні U-критерія Вілкоксона, Манна-Уїтні виявилось, що існують значущі розбіжності в показниках розвитку загальних розумових здібностей у групі-хлопців та у групі-дівчат.

Дані результати можливо зумовлені тим, що дівчата в юнацькому віці відповідальніше відносяться до навчання. Дівчата більш старанніші, ніж хлопці.

Отримані результати дозволяють нам окреслити коло подальших досліджень. Зокрема, ми вважаємо доцільним дослідження, що спрямоване виділення системоутворюючого фактору у розвитку всіх форм інтелектуального життя особистості у юнацькому віці. Крім того, ми вважаємо, що досить цікавим буде дослідження розвитку інтелекту, його особливостей у дев'янтних та делінквентних юнаків.

Література

1. Волоков Б.С. Психология юности и молодости / Б.С. Волоков. – М.: Трикта, 2006. – 254 с.;
2. Реан А.А. Психология человека от рождения до смерти. – СПб.: Прайм-Еврознак, 2002 – 656с. (Серия «Психологическая энциклопедия»);
3. Мухина В.С. Возрастная психология: феноменология развития, детство, отрочество / С.В. Мухина. – М.: Академия, 2006. – 452с.
4. Березюк Г. Емоційний інтелект як детермінанта внутрішньої свободи особистості // Психологічні студії Львівського університету. – с. 20-23;
5. Практический интеллект // Р. Дж. Стенберг, Дж. Б. Форсайт, Дж. Хедланд и др. - СПб: Питер, 2002. 272с. (Серия «Мастера психологии»);
6. Либин А.В. Дифференциальная психология: на пересечении европейских, российских и американских традиций. 2 изд. – М.: Смысл; 200. – 549с.;
7. Филатова О. Эмоциональный интеллект как показатель целостного развития личности // Персонал, №5, 2000. – с. 100-103;
8. Ильин Е.П. Эмоции и чувства. СПб.: Питер, 2001. – 752с.
9. Харченко С.В. Характер взаимосвязи академического, социального и эмоционального интеллекта у субъектов профессии «человек-человек» // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія: Психологія. – Харків, 2007. - №793. – 425-429с.
10. Чеснокова О.В. Возрастной поход к исследованию социального интеллекта у детей // Вопр. Психол. – 2005. - №6. – 34-35с.
11. Максименко С.Д. Общая психология. – М.: Рефлбук, К.: Ваклер, 1999. – 528с.
12. Дружинин В.Н. Психология общих способностей. –СПб., 1999. – 368с.